



LUND UNIVERSITY

En halländsk fotnot i den svenska filosofins historia: Emanuel Hvalgren

Bjerstedt, Sven

Published in:
Personhistorisk tidskrift

2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bjerstedt, S. (2013). En halländsk fotnot i den svenska filosofins historia: Emanuel Hvalgren. *Personhistorisk tidskrift*, 109(2), 167-191.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

En halländsk fotnot i den svenska filosofins historia: Emanuel Hvalgren

SVEN BJERSTEDT



Den bortglömde halländske filosofen Emanuel Hvalgren (1827–1908) rörde sig bokstaveligen inte mer än ett par mils radie från sin födelseort, men var trots det andligen mycket berest. Fotot kommer från museet i Varberg.

På nätterna, ser ni, då hinner man mycket. Och i mina bästa dagar brukade jag ej sofva mer än fyra timmar hvarje natt. Läkarne sade då, att jag aldrig skulle kunna stå ut med det, det skulle undergräfvat min helsa. Men jag har det som bevarar mig. Nå. Man trodde ju då att jag skulle bli galen och en gång skickade man hit en dårhusläkare som skulle titta på mig. Jag var ju inte riktigt lik alla andra och därför var jag naturligtvis tosig. Men han blef inte länge här, och jag tror han fick erkänna, innan han gick, att han lika litet som andra visste besked om hvar förståndet slutar och vansinnet börjar.¹

Byskolläraren Emanuel Hvalgrens (1827–1908) förhållande till tänkandet var existentiellt, hans levnadsöde i jämförelse med akademiska filosofers färgstarkt. I hans filosofiska systembygge talar sanningssökaren, världsförbättraren, optimisten,

katedralbyggaren. Hvalgren, som ville framlägga de slutgiltiga bevisen för frihetens och Guds existens, var son till en fattig skomakare i norra Halland.² Under hela sitt liv företog han endast resor inom några mils radie från födelseorten.

Andligen berest var han däremot. På en mager lön och trots stor försörjningsbörd lyckades han på egen hand skaffa både en anseelig boksamling och uppseendeväckande språkkunskaper. Pressen rapporterade 1862 att den 35-åriga läraren "med brinnande nit omfattar folkbildningens och framåtskridandets sak, arbetande af alla krafter för att, så mycket i hans förmåga står, medverka till vår allmoges lyftning ur okunnighet och mörker". Särskilt språkkunskaperna framhölls: "han läser och öfversätter ganska bra både tyska, franska, engelska, holländska, spanska, portugisiska, italienska, polska och latin, är ganska hemmastadd i ungerska, grekiska och ryska språken, samt håller nu på att lära sig nygrekiska och hebreiska".³

I sina filosofiska skrifter, liksom i övriga verk, var han anspråksfull. Hvalgren verkade under en tid då filosofin bestod av "system". I stort sett alla Sveriges filosofer bekände sig vid denna tid till den boströmska idealismen. Hvalgren byggde eget.

Från tjugo års ålder förestod han under nära fyrtio år folkskolan i den nordhalländska byn Skällinge (som han i filosofisk inspiration stavade Schellinge).⁴ Sina studier och sitt författarskap bedrev han på kvällar och nätter. Umbärandena var betydande både för hans familj och

för honom själv. Inriktningen på de andliga mödorna var total. Han unnade sig knappast mat och sömn, och blev också svårt sjuk av svält och överansträngning. Hans engagemang tycktes otröttligt. Han tog initiativ till sockenbibliotek, till planteringssällskap, till skarpskytteförening. I alla dessa sammanhang höll han högstämda tal, som han lät trycka.

Under pseudonymen Tezola utgav han i häften ett verk av gigantiska proportioner, *Vetandet*. Syftet var ingenting mindre än "en fullständig *rekapitulation af den nyaste tidens alla naturvetenskapliga och kulturhistoriska forskningar*"; av tjugo planerade häften utkom de fem första, tillsammans omfattande nära 400 sidor.⁵ En matematisk avhandling på latin publicerade han också. Sitt filosofiska system, "den eleutheriske andens filosofi", försökte han lansera utomlands både i Europa och Amerika. Han sammanfattade det dessutom i en "filosofisk föreläsning i poetisk form" (76 strofer didaktisk vers) som han höll i Arbetarnes Ring i Varberg och även lät trycka.

I tal och skrift ställde han väl orimliga krav på åhörarnas och läsarnas mottaglighet. Någon världsfrälsare blev han aldrig; bara hembygden bevarar nu minnet av "filosofen" Hvalgren.

Varbergs museum hyser hans bibliotek, manuskript och brev. Ingen filosofihistorisk översikt nämner honom, och man söker honom förgäves i biografiska uppslagsverk. Gravvården på Skällinge kyrkogård, i granit, är en avsågad trädstam, tre meter hög.

Kärlek och grammatik

Namnet Hvalgren var taget. År 1843 hade kyrkoherden i Valinge, Caspar Johnson, fäst sig vid en ovanligt begåvad konfirmandpojke. Det var skomakarens pojke, Emanuel Jönsson från torpet Skifteskullen. Prästen tog honom under sina vingars skuggå, lånade honom böcker och undervisade honom i tyska, latin och andra ämnen. Fyrtio år tidigare hade Johnson verkat som skollärare i Varberg, så han hade undervisningsvana. Emanuel var också en tacksam elev – men fattig. Fadern, Jöns Jonasson, skomakare, gelbgjutare och fiolspelare, hade dött av giktvärk när Emanuel var tio år. På dagarna måste han arbeta för att hjälpa till med familjens försörjning, och studierna fick skötas på kvällar och nätter. Vid tjugo års ålder skickades han av kyrkoherden till folkskoleseminariet i Göteborg. Han var uppenbarligen väl förberedd. Efter tre månader återvände han hem med goda betyg – och sitt nyantagna efternamn Hvalgren – och anställdes omedelbart som lärare vid Skällinge ambulerande skola.

Två år senare fick Paulina Nilsdotter i Högaberg ett brev från skolläraren. Han mindes henne från konfirmationsläsningen, då "kärlekens lågor började tändas i min själ". Efter någon tids brevväxling var de förlovade men träffades sällan. Paulina tjänade som prostens piga, och den ambulerande skolläraren levde på sitt håll under hårda villkor, "omgifven af hala och falska menniskor, ständigt vistande hos främmande och i mörka och snuskiga kyffen". Först efter tre års förlovning gifte de sig,

och året därefter antogs Emanuel Hvalgren till ordinarie folkskollärare i Skällinge. Så småningom köpte han också ett hemman, men han var inte nog praktiskt lagd för att klara ett lantbruk, utan marken fick utarrenderas.

Hvalgren studerade oupphörligt. Årslönen som folkskollärare var 500 riksdaler, bokinköpen var omfattande – och han hade vid det laget många munnar att mätta. Tidningsartikeln 1862 fortsatte:

Hans stora familj lefver i det största ekonomiska betryck, men sjelf svälter han för allesammans och har, huru otroligt det än låter, vänjt sig att, då han bland det fattiga folket uppehåller sig å aflägsna skolstationer inom församlingen vara utan föda två dagar i rad – och uppehåller då lifvet blott med vatten.

Presentationen av Hvalgren födde också reaktioner av misstro och motvilja: en insändare uttryckte stor irritation över att den svältande skolläraren sade sig vara republikan och prästhatare.⁶

Läraryrket var utan tvekan hårt och otacksamt. Församlingsborna ville inte fullgöra sina skyldigheter mot skolan utan tvång, och föräldrar höll sina barn hemma. Längre fram skrev Hvalgren förgäves till kungs och ansökte om befordran till folkskoleinspektör. Han fortsatte som byskollärare fram till pensioneringen vid 57 års ålder 1884.⁷

När han 1862 insjuknade, blev läkarens ordination en badkur i Varberg. Under sin långa bortovaro (maj 1862–augusti 1863) brevväxlade Hvalgren flitigt med Paulina.

Den "ovanligt nitiske" folkskolläraren förnekade sig inte: han skrev sina kärleksfulla brev på tyska – för att de båda skulle förkovra sig! Hon svarade ömt men något knaggligt på samma språk.

De fick åtta barn; tre av dem dog i difteri 1876. När Hvalgren 1878 på eget förlag lät trycka sitt filosofiska system, skrev han på försättsbladet: "Åt minnet och saknaden af mina trenne aflidne barn: Ljushild, Signe, Cuthullin, helgas detta bevis öfver andens odödlighet af Auctor." Barnens namn var genomgående originella. Hemmanet övertogs så småningom av sonen Emil; han var döpt till Zoroaster Alfons Emil Perikles.

På sin ålders höst kunde Emanuel Hvalgren se tillbaka på ett liv kantat av svårigheter. Han kom att förskansa sig bakom sin självkänsla. I ungdomen hade han skrivit självförglömmande, blomsterrika kärleksdikter till sin Paulina. Femtio år senare blickar han tillbaka till den tiden, men skaldens perspektiv är nu annorlunda:

Sköna flicka, jag dig viger
till en brud för visdomsdrott
att med honom ock du stiger
till ett högre sannt och godt.

Vid Paulinas begravning 1901 hölls tal om hur hon i 49 år stått vid makens sida

...icke blott i vetenskaplig väg, utan och förnämligast i hushållning och plantering, det hulda skötandet af hem och familj. Under 34 år har det då öde och sköflade hemmanet nr 2 7/8 mtl Skällinge blifvit årligen besådt och planteradt, därvid hon själf med egen

hand verksamt biträdt. [---] Den aflidna Fru Hvalgren talade flytande tyska språket, däraf de i dagliga lifvet sig ofta betjänade.⁸

Filosofens hustru lär ha fått slita hårt och var sjuklig de sista decennierna av sitt liv.

Den charmerande sjuklingen

Sjukdomen drabbade Hvalgren hårt. I en anmärkning till ett av sina tryckta tal berättar han:

Detta tal skrefs den 11. Mars 1862, då förf., som sedan den 16. Januari lidit af en svår nervsjukdom, efter slutintagandet af ett kraftigt läkemedel, kände sig bättre samt dessutom på en stund lemnades allena. Denna ansträngning förorsakade ett svårt recidiv, hvarefter han icke lyckats fullkomligen repa sig. De sista raderna förmådde han sjelf icke skriva, utan framhvisade dem för sin hustru, hvilken derefter nedskref dem. Icke tillräckligen varnad häraf, stapplade han, på enträgen uppmaning, in uti skolsalen den 16. för att sjelf öfverlemna boken och framsäga talet; men, efter att ha stått skälfvande några minuter, vacklade han mot golvet och bars under armarne till sitt rum, utan att hafva förmått yttra ett ord, utan blott en tår; hvilket frampressade tårar från alla de (omkring 40) närvarandes ögon. Det var ett gifvet löfte, i förening med öfvervägande böjelse för tankearbete, äfven under sjukdom, som föranledde honom till detta m. fl. steg, af hvars följder jemte bekymmer han bittert lidit och fortfarande lider.⁹

Det kan låta som en gammal mans suckar. Vid tillfället hade Hvalgren nyligen fyllt 34 år. Den blivande filosofen hade dock sin sjukdom att tacka för kontakterna med en något vidare krets än hemförsamlingen kunde erbjuda. Hvalgren utgjorde ett exotiskt inslag bland kurgästerna i Varberg. Den fattige och utmärklade läraren kom att hamna i centrum för badortens sällskapsliv. Att döma av bevarade brev tycks många av de bättre bemedlade badgästerna, inte minst damerna, ha fäst sig vid hans beläsenhet och livliga charm. Han fick gåvor, pengar och böcker, från många håll.

Bland pennans män knöt Hvalgren kontakter med litteraturhistorikern C. W. Böttiger,¹⁰ "den store, fast föga kände skalden" Barthold Johansson, tidningsmannen Emanuel Larson, skalden Paul



Sven Adolf Hedlund på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* var en av de män som Hvalgren knöt kontakt med.

Elis Holmberg, författaren August Bon-
desson och redaktör Sven Adolf Hedlund
på *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*
(genom vars försorg *Grunddragen av*
Emanuel Hvalgrens filosofi blev tryckta).
Många år senare vittnar signaturen J.A.H.
om det intryck Hvalgren kunde göra:

Signaturen skall aldrig glömma högtids-
stunder tillsammans med Emanuel Hval-
gren hemma hos den gamle radikalen,
musikdirektören och riksdagsmannen
Alfred Lundgren i Varberg, då Hvalgren
drog upp konturerna för världens förenta
stater, en allmän avrustning, gemensamt
mått-, vikt- och myntsystem samt gemen-
samt språk över hela världen, och det i så
medryckande ord att den unge, glödande
entusiasten girigt insöp varje sådant.¹¹

S.A. Hedlund lär ha rekommenderat
Hvalgren att söka sig till storstaden för
att genom en modernare stil "både på sitt
skrivsätt och sin person i övrigt" kunna
sprida sitt verk. I en artikel i *Göteborgs*
Handels- och Sjöfartstidning med anledning
av Hvalgrens 75-årsdag liknas denne vid
Tolstoj.¹²

Barthold Johansson diktade till Hval-
gren vid hustruns död 1901, möjligen
redan tjugo år tidigare vid Hvalgrens
födelsedag.¹³

Hvalgrens brevväxling med tidnings-
mannen Emanuel Larson (1839–1920) har
delvis publicerats, och ett kort citat är
betecknande:

Herrn borde vid 40 år vara gammal nog för att känna en del av den mänskliga högfärden och fottigheten, särdeles den kongl. svenska nationens avund och rangsjuka.¹⁴

I korrespondensen med Larson intog Hvalgren rollen som filosofisk mentor. Varbergsskalden Paul Elis Holmberg (1850–1899) framträdde som prosaist med två samlingar reseskildringsjournalistik i Viktor Rydbergs efterföljd och som tillfällighetsdiktare i pressen. Hans förhållande till Hvalgren förblev inte vänskapligt. En anekdot berättar om hur Holmberg efter läsningen av Hvalgrens filosofi spydigt hade frågat vad uttrycket ”Uthetens förglesning” egentligen skulle betyda; Hvalgren svarade enkelt ”Det är du!”

I februari 1889 utsatte Holmberg Hvalgren för ett *practical joke*, som togs mycket illa upp: via omvägar tillsändes Hvalgren ett förfalskat filosofie doktorsdiplom från det amerikanska Franklin College. Historien valsade i pressen, och Hvalgren ville stämna Holmberg för tilltaget.¹⁵

Omfattningen av Hvalgrens korrespondens låter sig inte lätt avgöras. Hans annotationsbok från 1876 upptar adresser till bland annat folkbildaren och positivisten Anton Nyström, den franske statsmannen Léon Gambetta och uppfinnaren Thomas Alva Edison. Enligt uppgift sände han *Grunddragen af Emanuel Hvalgrens filosofi* bland annat till USA:s president Rutherford B. Hayes. Ett brevkoncept till Victor Hugo i samma ärende finns bevarat.¹⁶

Plantorna och elden

I flera offentliga sammanhang blev Hvalgren en nyttig och pådrivande kraft. På hans initiativ bildades Hallands första sockenbibliotek i Skällinge 1860. Pengar till bokinköp ordnades genom årlig mid-sommarkollekt i kyrkan; i sitt månadskollekttal kallar Hvalgren varje bidrag från församlingsmedlemmarna ”en gnista till en stor eld, som under hvälfvande sekler skall lysa och värma ännu ofödda släkten”.

Vid denna tid propagerade myndigheterna på bred front för ökad försvarsvilja och skjutskicklighet. Den frivilliga skarpskytterörelsen kom på kort tid att locka till sig 40 000 svenska söndagsskyttar. År 1864 nådde rörelsen Skällinge, där Hvalgren talade i kyrkan om vikten av vapenövningar:

Jag nämnde rättvisa, frihet och mänsklighet. Känner J värdet af dessa oförgångliga lagar? Kanna de köpas för dyrt? eller äro de ej värda allt mänskligt blod? Hafven J icke sett huru högt de skattats af forntidens män? Nåväl! Sen upp på historiens diamantaffa! [---] Du skall deraf besjålas – icke till fanatism, utan till lika hänförelse för det sköna och sanna, för upplysning och människorätt.¹⁷

Efter dessa vackra ord bildades skarpskytteföreningen och Hvalgren fick kungligt brev på att han var dess överbefälhavare, klädd i ståtlig uniform med svärd och guldgaloner. Han förblev skytteledare i fem år.

Den 1 april 1860 höll Hvalgren det högtidliga "inbjudningstalet" till Skällinge Planterings-Sällskap. Denna gång tog han sin utgångspunkt i människans längtan efter skönhet:

Gudomliga skänk, himmelska fantasi, som i brända öknar, på frusna stepper och i lifvets fattigdom omgifver själen med rosegårdars skatter och bländande prakt. Tadlom den ej, ty den tröstar och upplyfter hjertat, utan sökom med styrkan i vår förmåga och under ledning af förnuftet att förverkliga henne så, att den skapar ett Eden både inom oss sjelfva och utom oss i naturen!

Hvalgren talade också om vikten av att fria människor går samman för att övervinna hindren. Här blandades den götiska högtrosan upp med den spekulative filosofens tungomål. I en betydande utvikning fick åhörarna en förening om det filosofiska system han var i färd med att bygga.

Planteringssällskapet blev betydelsefullt för Skällinge. Som dess ordförande försökte Hvalgren övertala markägarna att plantera skog på de vidsträckta kalmarkerna. Skolbarnen fick hjälpa till med planteringsarbetet. Det var emellertid en hård kamp. Gång på gång brändes planteringsarna av hans motståndare på orten. (Själv ansåg Hvalgren att det var hämndaktioner för att han hade motarbetat brännvinsförsäljning i Skällinge.) Sammanlagt sjutton gånger lär planteringsarna ha eldhärjats. Varje gång gick Hvalgren ut och släckte, och varje gång planterade han ny skog på den svartbrända marken. Kampen fort-

satte under resten av hans liv. I den tryckta minnesrunan över hustrun Paulina 1901 talar han om de "nidningar och tjuftbetare" som 15 gånger satt eld på de planterade fälten. Delar av en odaterad dikt med titeln "Ljung, skog och mordbrännare" finns bevarade. Ämnet har sysselsatt Hvalgren under lång tid; manuskriptets strofer är numrerade 471-569.¹⁸

Sommaren 1907, när han var åttio år, eldhärjades 30 tunnland av skogsplanteringsarna sedan mejeriet i Skällinge brunnit. Nu var Hvalgren för gammal att släcka, och alltsammans brann ner. Efter den dagen satt han tigande i sitt bokrum. Han dog av ett slaganfall den 7 april 1908.

Boksamlaren

Hvalgrens boksamling finns bevarad på Varbergs museum. En *Katalog öfver Emanuel Hvalgrens bibliotek* trycktes 1909 och omfattar 2105 volymer. För en dåtida byskollärare ägde han både en unik samling och en unik beläsenhet.

Själv värderade Hvalgren sina böcker till 40 000 kronor (!). Att han vårdade dem sorgfälligt är omvittnat: när solen lyste in lär han ha hängt tidningspapper över hylorna och flyttat dem allt eftersom ljuset växlade.¹⁹

I sitt testamente lämnade Hvalgren noggranna föreskrifter för hur samlingarna av böcker, instrument och mineraler skulle vårdas. Biblioteket förvärvades av dottern Alfhild (1861-1937), som upprättade katalogen över samlingarna och vid sin död testamenterade all sin kvarlätenskap till underhåll av faderns bibliotek.²⁰

Biblioteket är någorlunda systematiskt ordnat. Första boks-kåpet (260 volymer) innehåller språkläror och lexika. Antalet språkläror är stort: engelska, franska, latin, svenska och tyska representeras av vardera mellan 20 och 30 volymer, därtill kommer 15 grekiska, 8 hebreiska, 7 italienska, 6 ungerska och enstaka arabiska, holländska, polska, ryska, sanskrit och volapük. Dessutom lexika för så gott som alla dessa språk.

Andra boks-kåpet (297 volymer) omfattar matematik och naturvetenskapliga ämnen, där de största avdelningarna rör botanik (samt trädgårdsskötsel) och medicin; hit hör flera anatomiska och kirurgiska handböcker men också många volymer om "sedlighetsfrågan", titlar som *L'Onanisme*



Den konservatieve svenske filosofen Christoffer Jacob Boström var en av de många filosofer som Hvalgren läste, och hade i sin boksamling, som han själv värderade till 40 000 kr.

chez la Femme, Die Sinnenlust und ihre Opfer, Några drag ur Bordellväsendets Historia etc.

Ett boks-kåp fylls av historia, ett annat av skönlitteratur, vidare rymmer samlingen stora mängder geografi och reseberättelser, teologi och juridik. Den ojämförligt största avdelningen fyller mer än tre boks-kåp: det är filosofi. Hvalgrens samling av de stora filosoferna är rikhaltig och mångsidig; där finns Platon, Spinoza, Leibniz, Wolff, Fichte, Schopenhauer, men också de vid den här tiden moderna Lotze, Mill, Riehl; samt av samtida svenskar bland annat Boström, Wikner och Åberg. Filosofihistoriska verk finns i mängd. Den välsorterade samlingen ger i sig ingen fingervisning om ägarens egen filosofiska inriktning – men i sina egna skrifter lämnade Hvalgren tydligt besked.

Vetenskap och poesi

Sina språkkunskaper använde Hvalgren i första hand till läsning. Hans förmåga var vida känd, och han lär ha varit behjälplig med Varbergshandlars affärskorrespondens, bland annat på ryska. Med få undantag är hans tryckta skrifter på svenska. Hans intresse för språkliga frågor blir ändå tydligt på många ställen. I *De dödas runor* (1889) kommenterar han bibelställen och jämför någon gång mer än ett tusen översättningar. Ett opublicerat manuskript från 1864 heter *Läran om accenterna i engelska språket för skolor och sjelfstudium, jemte några råd till dem som studera främmande språk*. Några av språkfenomenet

Hvalgrens råd lyder:

Öfversätt på modersmålet vissa stycken ur goda författares arbeten i hvarje vetenskap, du är eller vill blifva hemmastadd uti, särdeles de, som äro mest enliga med dina egna anlag. – Öfversätt sedan detsamma tillbaka från modersmålet till det ursprungliga och jemför din egen öfversättning med originalet. [---]

Tänk det eller desamma språk du studerar. [---]

Sök att härma allehanda ljud, så att tungan och strupen kunna böjas till ett riktigt uttal.²¹

I flera omgångar lät Hvalgren trycka och ge ut sina tal. Debutboken kom 1859: *Julen, en glädjens och frihetens fest. Tal på juldagen af en lekman*. Fem år senare kom samlingen *Tal vid åtskilliga tillfällen af skolläraren Emanuel Hvalgren. På begäran tryckte*, och 1872 tog talaren till orda beträffande själva talandet: *Föreläsning om nyttan och befogenheten af allmänna föreläsningar*.

Den senare volymen innehöll också "grundschemat till ett filosofiskt system", som mera utförligt skulle framställas i *Grunddragen af Emanuel Hvalgrens filosofiska system* 1878. Redan i talet när Skällinge planteringssällskap stiftades 1860 antyde ju Hvalgren några linjer i sitt filosofiska tänkande, och 1869 höll han ett tal där grunddragen av hans system tycks föreligga klara. Han sade då själv att de gjort det sedan länge:

Grundtanken i min (för tio år tillbaka antydda) filosofiska lära; nemligen den: att Kärleken och Friheten i en oskiljaktig tveenhet äro Verldsalltets allmänna och personliga själ; och dessa såsom egen åskådlig tveenhets förnimmelse – darleben eller för-yttring – i Inkraft och Utkraft, i Tyngd och Ljus äro dess kroppslighet eller Materia; och Universum sjelft en evigt lefvande afbild och genglans af Kärlekens och Frihetens tveeniga, evighetens och oändlighetens, Absoluta Urljus-Idée.

Man kan tycka att sammanhanget är originellt valt för dessa filosofiska inblickar; talet är ett festtal till en apotekare.²²

När Hvalgren 1872 föreläste i Varberg om nyttan och befogenheten av allmänna föreläsningar, var hans utgångspunkt ett filosofiskt system som av allt att döma förelåg färdigt. För honom själv var "schemat", grundprinciperna och begreppens ordning redan givna. Hvalgren tycks ha utgått från att även publiken var förtrogen med det nya filosofiska systemet. I tur och ordning visade han på nödvändigheten av allmänna föreläsningar om vetenskapen, religionen, rättsläran och konsten.²³

Bland Hvalgrens efterlämnade papper finns en avskrift av en ytterst illasinnad recension, som gör sitt bästa för att sära föreläsaren. Recensionens ursprung och huruvida den publicerats är oklart; den präglas inte av kvickhet utan är närmast kränkande: "ingenting kan vara mera berättigadt, än dylika föreläsningar, dock med ett enda villkor, nämligen att de hållas på D[ass]".²⁴

Sedan det filosofiska "grundschemat" nu hade presenterats för en svensk läsekrets, lät Hvalgren under pseudonym trycka en översikt-broschyr på tyska: *Die Haupt-principien der Philosophie des Absoluten und Relativen Geistes... von Emanuel Philibert Phosbaros Asterfeldt** (1873).

År 1878 trycktes Hvalgrens filosofiska huvudverk, *Grunddragen...*; det refereras mer utförligt i de följande avsnitten. Ytterligare tio år senare ansåg Hvalgren tiden vara mogen för en "poetisk" framställning av det filosofiska systemet: *Den eleutheriske anden. Filosofisk föreläsning i poetisk form*. Till innehållet vilar den på prosaversionen; till formen kan den påminna om 1700-talets didaktiska poesi hos till exempel fru Nordenflycht.

Det gigantiska enmansprojektet *Vetandet* (1876–1877, under pseudonymen Tezola) fullföljdes bara till en fjärdedel. De fem häften som kom ut rör astronomi och jordklotets utvecklingshistoria. Planen kunde nog bli övermäktig. Baksidestexten på det första häftet lyder:

Det arbete, som härmed bjudes läsaren, blir en fullständig *rekapitulation* af den nyare tidens alla *naturvetenskapliga* och *kulturbeskrivande* forskningar. Vår tids mest betydelsefulla *religiösa*, *politiska* och *sociala frågor* kommer att i detta arbete bli vetenskapligt belysta samt en på nutidens vetande grundad idealistisk världsåskådning att fastställas. [...] Arbetet blifver komplett i 18 å 20 häften à 1 krona per häfte, och utkommer ett häfte hvarje månad. Atlas, innehållande omkring 200 naturhistoriska illustrationer, kommer att åtfölja 10:de häftet.

I förordet säger sig Tezola ha avsett *Vetande* för den franska och tyska publiken men "ej tvekat" att ge ut det också på svenska "då man anser, att äfven Norden ej helt och hållet saknar behofvet af ett liknande arbete". (Någon fransk eller tysk utgåva kom aldrig till stånd.)

Syftet är större än ett rent kunskapsförmedlande. I inledningen vänder sig Tezola mot de rörelser som smickrar "människans fåfänga och maklighet"; han vill genom att sprida

vetande och en idealistisk, på vetenskaplig grund fastställd världsåskådning – söka motarbeta dessa haltlösa ytterligheter, som, om de ostördt finge utveckla sig, oundvikligt skola leda antingen till vanvett och anarki eller till det olidligaste prost- och sabel-välde.

En sådan idealistisk världsåskådning måste vara fri "från teologiska hugskott och från de nu religionen vanställande vidskepselerna".²⁵

Tio år senare, 1887, utgav Hvalgren en matematisk avhandling på latin, *Programma; Paradoxa mathematica. Mensura speculativa sive systema metricum ejusque consequentiæ et extremitatis*. Den utgör ett försök att etablera en universell "måttlära" omfattande mycket stora och mycket små mått. Benämningarna är latin, grekiska och sanskrit(!): Makrokilometer, Makromyriameter, Makrolaksåmeter, Makroprayútameter etc.

År 1889 utkom *De dödas runor. Blickar i andeverlden*, en samling "didaktiska

poemer". Här finns vid sidan av långa gravkväden det omfattande filosofiska skaldestycket "Hvadan och Hvad? Svar på hemliga frågor". Bokens motto är tryckt i versaler i fetstil:

ODÖDLIGHETENS STORA
PROBLEM: JAGET ÄR I JAGEN
OCH JAGEN ÄRO I JAGET: SÅSOM
BESTÄMLIGHET AF FRIHETENS
EVIGT OINSKRÄNKTA KÄRLEKS-
LIF.

Innebörden av dessa betydelsediga ord klarnar något när man har stiftat bekantskap med grunddragen av Hvalgrens filosofi. Författaren utlovar i diktsamlingens förord:

en antydning om lösningen af den gamla filosofiska och theologiska tvisten om "Determinismen" och "Indeterminismen" – Nödvändigheten och Friheten – äfvensom Prædestinationen [---] Närmare upplysningar om andeverlden – detta lifvet, hvari man andas, hörer egentligen äfven dit -, grundade på analogier och forskningar, gifvas på prosa i ett följande häfte, om derpå vidare subscriberas.

Schellinge den 12 januari 1889.

Författaren.

De dödas runor fick inte den utlovade fortsättningen. År 1891 utkom en reviderad och utökad utgåva av den matematiska avhandlingen *Paradoxa mathematica*. Denna gång bifogades ett förord till det metriska systemet på franska, engelska, tyska och

svenska, där Hvalgren sade sig ha "ställt franska Meter-systemet i dess logiska (förnuftiga) och fullständigaste form, i det jag tillagt decimillimetern".²⁶

Sju år senare utgav Hvalgren *Det Universala Myntsystemet*, en broschyr med förslag till universell guld- och silvermyntfot. Inspirerad av Världspostföreningen vill han initiera en "Verlds-myntkonvention", som lämpligen kunde upprättas vid världsutställningen i Paris 1900. Systemet vill vara ett "freds- och enhets-bidrag för menskligheten" och undvika de "civilisation hindrande kvarlevorna af fiendtlighet och okunnighet" genom att bygga på det bestämda värdet av 1 gram "chemiskt rent guld". Som supplement utgav Hvalgren "En bit jemförande språkforskning" där namnen på guld och silver angavs på 44 språk (bland andra udskoje-kanganidigalska, tungusiska och gotiska).²⁷

Året innan, 1897, hade Hvalgren under sin gamla pseudonym utgivit en broschyr med religionsfilosofiskt och starkt kritiskt innehåll: *Programma. Religio Spiritas, Universi: Evangelium Nature, Rationis, Doctrina Pacis a Philibert Phosbaros*. Innan texten var tryckt lär kommunalordföranden i Varberg ha fått se korrekturet och förbjudit boktryckaren att publicera det; Hvalgren vände sig till ett annat tryckeri. Under rubriken "Critica Religionum" skriver han under pseudonymen Philibert Phosbaros: "Superstitia religionum – et ceterarum religionum popularium – est delenda!"²⁸

Inga skrifter av Hvalgren tycks ha blivit tryckta efter 1898, men några renskrivna

manuskript från 1901, tydligt ämnade för tryckning, finns bevarade: *Paradoxa philosophica* och *Paradoxa poetica: Friheten: Den höga folksången för nationen med filosofiska anmärkningar*. Den senare med mottoerna "Älsken eder! - Inbördes" "Frigören! - Frid!".

Bevarade manuskript av de mest skilda slag finns i Varbergs museums Hvalgrensamling. En "Wetenskaplig Dagbok" från 1867 innehåller anteckningar om mikroskopstudier. Bland poetiska alster märks en lång dikt om "Marschalk Ney", översättningar av partier ur Edward Youngs "Night Thoughts" och en resonerande dikt med titeln "Auktoritetsbevis" (1889). En lång rad manuskript vittnar om Hvalgrens verksamhet som flitig talare och insändarskribent.

Hvalgrens "kritik" riktar sig i många fall mot litterära verk och deras upphovsmän: mot verser som lästs vid kontraktsprosten Lindskogs grav (1884), mot K. P. Arnoldsons *Verkligheten. En lifs-åstigt* (1877), mot B. v. Beskows *Sveriges anor* och mot *Samlade skrifter* av Oscar Fredrik (kung Oskar II). Men Hvalgren gör också inlägg i den "norska frågan" och kritiserar orättvisan mot stortinget.²⁹

Ännu på ålderns höst framträdde han som engagerad talare:

Under de sista tio åren af sin långa jordvandring lefde den gamle filosofen halft bortglömd i sitt Tusculum i Skällinge och blott en och annan gång fick man höra af honom vid Hushållningssällskapets sammanträden, när någon fråga rörande länets

folkhögskola stod på dagordningen. Han fick då alltid tillfälle att draga i härnad mot prästvåldet, som han hatade af hjärtans grund, och lät då sin väldiga stämma ljuda i vredesburna anföranden, späckade med latinska citat.³⁰

De bevarade talmanuskriptens rubriker belyser Hvalgrens mångsidighet som talare men även hans konsekvens: "Tal öfver folkskollärarebegreppet" (1865), "Tal för det fria Ordet i ljud och skrift (vid en skarpskyttefest i Warberg)" (1885), "Tal för Vetenskapen, Konsten, Uppfinningarne och Yrkena samt deras Idkare med anledning af Vestkustbanans öppnande för allmän trafik" (1886), "Tal för rösträtten" (1891), "Tal för folkundervisningen" (1896). Ett odaterat manuskript heter "Tal till de rike!" Från Hvalgrens ålderdom finns ett anförande med den provokativa rubriken "Christendomen ur skolorne!" (1905).

Den eleutheriske andens filosofi

På hemmaplan mottogs filosofen Hvalgren knappast erkännamt. Han skickade sitt filosofiska verk till Uppsala universitet vid dess 400-årsjubileum 1877 men fick inget svar.

Publicitet kom honom i några fall till del i utlandet. Hans första filosofiska skrift anmäldes i *The journal of speculative philosophy* (St. Louis, Missouri) 1874. Under rubriken "Book notices" presenterades i kort sammandrag Hvalgrens *Föreläsning om Nyttan och Befogenheten af Allmänna Föreläsningar* 1872:

The author of the above paper, Emanuel Hvalgren [!] of Warberg, Sweden, expects to publish a large work unfolding completely his "Theocosmic System," an outline of which is before us.

Samma presentation inflöt ett år senare i *Karlsbader Wochenblatt*, som under rubriken "Literarisches" i trogen översättning citerade den amerikanska tidskriften.³¹

Bevarade brevkoncept vittnar om Hvalgrens ambition att sprida sin filosofi över världen: utöver engelska och tyska brev (1878) finns bl.a. ett på franska till Victor Hugo, där Hvalgren presenterar sitt system. (Brevets slutar: "Cette lettre est la première que j'ai écrit [!] en la langue français.") Samma år satte sig Hvalgren i förbindelse med tyska boktryckare och med Gleerup i Lund, varvid han hänvisade till den amerikanska tidskriften och "åtskilliga tyska tidningar" – tydligen utan resultat.³²

År 1878 publicerade *Journal of speculative philosophy* under rubriken "Notes and discussions" ett kort stycke rubricerat "Emanuel Hvalgren's system". Inte utan stolthet kunde filosofen citera tidskriften i förordet till sitt filosofiska huvudverk, som utkom senare samma år. (Tidskriften hade "subscribenter i alla civiliserade länder på hela jordklotet", konstaterade Hvalgren.) Den så spridda texten innehöll beviset för Guds och världssalltets tillvaro och väsen.³³

Hvalgrens filosofiska huvudarbete, *Grunddragen...*, vill på 83 kompakt formulerade sidor visa att "Allt är modi och bestämligheter af en och samma eviga och



Hvalgren utgick från "friheten" på samma sätt som Johann Gottlieb Fichte (bilden) utgick från "jaget".

oändliga urprincip, nämligen: Friheten".³⁴ Det kan vara på sin plats att flagga för att vår förestående simtur i denna källa kan komma att upplevas som lätt ansträngande.

Liksom den boströmska idealismen, som då dominerade svensk akademisk filosofi, bygger Hvalgrens filosofi på ett system med en grundprincip, som antas vara förutsättningen för allt. Ur denna grundprincip kan hela det existerande universum sedan härledas schematiskt. Även de tyska romantiska spekulativa tänkarna hade filosoferat så. Fichte utgick från "jaget", Hegel från "det rena varat", Boström från "självmédvetandet" – och nu Hvalgren från "friheten".

Friheten och Kärleken

Vilken hjärna vår Farfar hade fått! Han ville
menschligheten rättvisa, och allt gott!³⁵

Grunden för det filosofiska systemet är Hvalgrens gudsbevis. Inget av de "vanliga" bevisen för Guds existens duger (till dessa räknar Hvalgren det ontologiska, det kosmologiska, det fysikoteologiska och det moraliska gudsbeviset); de ger ingen nödvändig visshet, utan ett högre, absolut bevis måste uppställas.³⁶

Beviset gäller Guds existens men betonar i lika hög grad Guds väsen. Hvalgrens filosofiska grundsten är just "Gud är Friheten". Att friheten är ett gott verktyg i bevissammanhang framgår både här och senare:

1. Om Gud icke är, så måste han hafva Frihet att icke vara; nu är icke Gud: alltså måste han ha Frihet att icke vara.
2. Om Gud är, så måste han ha Frihet att vara; nu är Gud: alltså måste han ha Frihet att vara.
3. Häraf följer, att Friheten är grunden och villkoret för Guds icke-varo och tillvaro samt alltså högre än det vanliga Gudsbegreppet såsom blott medvetlost abstraktum, eller själfmedvetande (personlighet).
4. Men som icke något begrepp kan vara högre än Gud; och Friheten är bevisad vara det högsta begreppet eller principen; alltså är Friheten själf Gud, och Gud är Friheten.

5. Dessa bevis förblifva derföre gällande, sålänge de logiska och matematiska tanke- och naturlagarne äro gällande. Och om dessa skulle upphäfvast af en högre lag, så måste dock denna hafva Frihet dertill, samt alltså själf vara Frihet.³⁷

Om gudsbevisets giltighet säger Hvalgren vidare:

Uti detta bevis finner man 1:o), att Fn. såsom bevisningsgrund är öfver Gud, samt 2:o) att Fn. såsom bevisad är Gud: hvadan alltså bevisningsgrunden, det bevisande och bevisade äro ett. [---] Att såsom Pascal m. fl. påstå, det Gudsbegreppet är så klart, att det icke kan eller behöfver bevisas, är ett beqvämt sätt att bemantla sin oförmåga att tänka.³⁸

Två genomgående förkortningar hos Hvalgren är Fn. för Friheten och Kn. för Kärleken. Dessa (könsbestämda!) begrepp genomsyrar hans tänkande, och förhållandet mellan dem är den andra grundstenen i det filosofiska systembygget:

Då Friheten försänker sig i åskådningen af sig själf är hon K; och då denne uppgår till (makt och) insigt i sig själf är han Frihet.³⁹

I 65:e strofen av sitt didaktiska poem *Den eleutheriske anden. Filosofisk föreläsning i poetisk form* (1888) framställer Hvalgren Friheten så:

Ja Friheten som fri frigörer
Sig, Allt, uti sin kärlek väckt;
Orörlig, dock, Hon allting rörer:

En salighetens andedrägt.
En kraft i verk, Hon Verlden kallas
Som obestämd, i sjelddjup, Gud;
Och Hon därför är riket allas,
Verldsanden uti Himmelsk skrud.

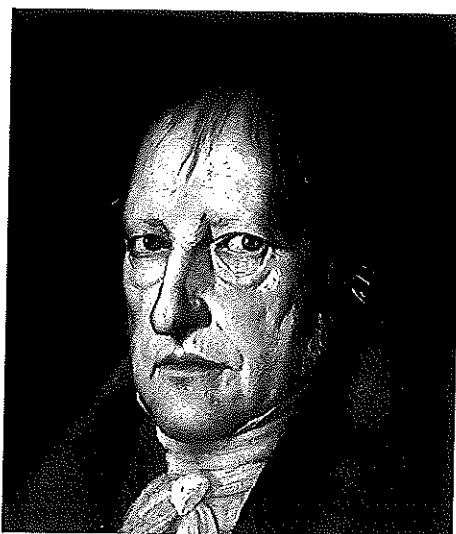
Denna poetiska version av Hvalgrens filosofi delgavs Arbetarnes Ring i Varberg den 25 oktober 1885. Även den som i förväg har studerat *Grunddragen af Emanuel Hvalgrens filosofiska system* upplever möjligen detta poem som en smula hårdtuggat till följd av den framställningsform som rim och meter framtvingat. Friheten "i sjelddjup" (det som i den filosofiska prosan kallas "absolut") ska alltså identifieras med Gud, medan friheten "som obestämd", en "kraft i verk" (motsvarande fackspråkets "relativa frihet") är detsamma som världen.

Ja, i Hvalgrens system är Friheten allting. Ett omfattande schema visar hur allting i världsalltet låter sig härledas ur denna grundprincip. Det visar sig i själva verket enkelt: Friheten har frihet att vara vad som helst!

Världsalltets alla Andar

Frihetens frihet att vara allt hon vill underlättar till att börja med beviset för världsalltets existens.

Då Fn. såsom absolut F. är makt och insigt, kan hon öfvergå till relativ F. eller Verldsallt, i det hon bestämmer sig i förhållanden och grader samt alltså till mångfald i enhet, och enhet i mångfald. Kunde hon icke bestämma sig till enhet och mångfald, så vore hon ingen verklig F.⁴⁰



Hvalgren försökte förena teism och panteism och de två konkurrerande filosofiskolor som utgått från Boström och Hegel (bilden).

Hvalgren indelar världsalltets väsen i en stor mängd "Andar", som var och en kan härledas ur Friheten. Denna bild av universum är nog tänkt som ett försök att bilägga en långvarig filosofisk strid. Det ligger nära till hands att tolka Hvalgrens Andar som utflöden av den högsta principen, på samma sätt som nyplatonismens emanationer. När världsalltet ges en sådan struktur, ligger man också nära den metafysiska frågan om teism eller panteism. Den förhärskande svenska filosofin, den Boströmska skolan, såg sin konkurrent i Hegels filosofi och angrep kraftfullt hegelianismen med beskyllningar om panteism.

Hvalgren förenar teismen och panteismen i sin nyplatoniskt färgade lära om Friheten och Andarna. Den absoluta Fri-

heten är upphöjd över världen, men hela det fysiska universum består av utflöden av Frihetens väsen.

Namnen på dessa Frihetens Andar är sällan ägnade att underlätta förståelsen av tankegångarna, men Hvalgren anger hela tiden de motsvarande begreppen på klingande svenska. Den eleutheriske Anden = Friheten; den thelematologiske Anden = Viljan etc.

Andarna ordnas med stränga dikotomier. Den första tudelningen skiljer mellan det andliga och det materiella livets områden. Hvalgren tillämpar en strikt men också rätt mekanisk bevisföring när han härleder de olika begreppen/andarna på det andliga livets område: det sanna, det goda, det rätta och det sköna. Den absoluta Friheten visar sig härvid ha märkvärdiga egenskaper:

Den erotiska Anden (Kärleken).

Då Fn. är F., så måste den vara allt i makt och vishet. Den måste därför och derigenom som själfdialektik inse, att den är det hela och det herrligaste, allt efter som den bestämmer och vill bestämma sig, samt dermed också finna sitt högsta behag, sin sanna och rätta sällhet uti sig själf och sin fria bestämmlighetsförmåga samt således älska sig själf såsom enhet i sin flerhet och flerhet i sin enhet. Denna själf- och annorförnjöelse, som endast kan ske derigenom, att Fn. återgår, reflekterar eller objectiverar sig själf, d. v. s. inser och känner genom själfbetraktelse, att hon är F. eller ett förnimmelande i och med sig själf; – är K.⁴¹

När Emanuel Hvalgren bygger sitt system på en polaritet mellan Friheten och Kärleken är det tydligt att Spinoza har lämnat avtryck hos honom.⁴²

Det materiella livets Andar

Jag har blivit tadlad såsom oförståelig i mina skrifter. Det kan vara rätt nog, ty de äro blott antydningar; de äro för korta att fattas i vidsträcktare mån. Jag delar denna ära eller detta tadel med Herakleitos och Kant m. fl. Dock erkännes, att mitt muntliga resonnement är nära nog lika lättfattligt, som min stil är svår.⁴³

Efter presentationen av det andliga livets Andar börjar så Hvalgren härleda deras motsvarigheter i det materiella livet. Hans terminologiska apparat är även här fascinerande. För gravitationen svarar "den barotiske Anden", för temperaturen "den chrasiotiske Anden", för tingen "den stereotiske Anden" etc.

Den Hvalgrenska metafysiken är med ett ord idealistisk (eller spiritualistisk): materien utgörs av "Andar". Dessa verkar liksom Friheten och Kärleken i ett system av polariteter. Ur spänningen mellan polerna Frihet och Kärlek emanerar all annan polaritet. Frihet och Kärlek är rena "andemakter", oberoende av det kroppsliga. Men den andliga och den materiella världen är endast olika "uppfattningssätt", olika "faser" av Friheten "i sin eviga och oändliga bestämmlighet"; det kroppsliga utvecklas ur det andliga och tvärtom.⁴⁴

Även på det materiella livets område

härleder Hvalgren begreppen det sanna, det goda, det rätta och det sköna, men det sker enligt ett annorlunda schema. Den första tudelningen går här mellan å ena sidan ljusutstrålning/centrifugalitet (Hvalgren använder också termen *Utlighet*) och å andra sidan tyngd/centripetalitet (*Inlighet*). Det sanna och det goda härleds från ljusutstrålningen, det rätta och det sköna från tyngden.⁴⁵

Dessa härledningar i olika led utgör en egenartad läsning. De följande raderna inleder förklaringen till hur "den stereotiske Anden (Tillvarelsen, Tinget)" framgår ur grundprincipen Friheten:

Då Fn. är F. och K. samt såsom sådan allbestämmlighet i materiel polarisk Utlighet: Ljuskraft, lysande, Värma, Elektricitet, Magnetism, Ljud, Mekanisk kraft, m. m.; samt Inlighet: Tyngd, Bildning, Målände; Elektricitet, Magnetism, Luft, Mekanisk kraft m. m. så måste den äfven vara en med sin egen andliga K:sbestämmlighet analog Kspositivitet i yttre stående, fasta former, d. ä. verldskroppar af mångfaldiga slag, storhet och grader.⁴⁶

"Friheten är Allt, och Allt är Friheten" lyder ett inledande motto. Det filosofiska systemets plan framstår, trots alla snåriga detaljer, helt tydlig: världen är ett levande, besjäladt helt, som utgörs av Guds eller Frihetens självbestämningar. Med Hvalgrens egna ord:

Så bör allt inom det uppfattliga universum: dess lefvande krafter, varelser och ting,

systematiskt ordnas med samma naturlighet, som Linné och Fries ordnade växtriket; och den som gör ett sådant system, bör hel-sas såsom en filosofiens Linné; och då har man en säker grund att vidare bygga uppå.⁴⁷

Huruvida Hvalgren såg sig själv som "filosofiens Linné" är inte alldeles klart; men *Grunddragen* vittnar övertygande om viljan och ansatsen att systematiskt ordna hela universum som Frihetens "bestämmligheter".

Tvånget, ondskan och det moraliska livet

Här i världen måste man antingen slå sig fram eller krypa sig fram. Det förra har jag ej orkat med, det senare har jag föraktat. Kan du krypa eller slå dig fram, barn? Kan du intetdera? Nå väl, då passar du ingen annan stans än – i Skällinge.⁴⁸

Det tycks inte erbjuda Hvalgren några svårigheter att hantera de klassiska filosofiska begreppen och problemen i sitt system.⁴⁹ Även Nödvändigheten följer ur Friheten. Att äta är nödvändigt – men det är en "bestämmlighet" av Friheten att existera:

Fn är Nödvändighet och Nödvändigheten är F. i och genom sjelfannorbestämmlighet och upphäfvanden (negationer och limitationer).⁵⁰

Vad beträffar frågan om alltings orsak är svaret givet: Friheten är orsaken till sig själv och till allt annat. Om inte Fri-

heten vore alltings orsak, "så vore hon ingen egentlig F." – och vore orsaken inte Friheten, "så förmådde hon ingenting".⁵¹

Det ondas ursprung ligger i missbruket av Friheten.⁵² Friheten kan missbruka sig själv i det enskilda livstillståndet, men bara där. För den absoluta Friheten strider självmisbruket och självpupphävandet mot Frihetens sanna väsen. Håri ser Hvalgren räddningen. I hans system utmynnar teodicéproblemet i en sant optimistisk tro på kommande försoning. Filosofins grundprincip kommer ännu en gång att erbjuda en lösning:

Dock! Fns allmakt kan allting förvandla, befria, återställa och förherrliga. Och detta gör och skall hon göra; ty det är hennes egentliga: sanna, rätta, goda och sköna natur eller väsende.⁵³

Hvalgrens praktiska filosofi, etik och livsåskådning framgår av hans sammanfattning.⁵⁴ Man ska använda sig av sin frihet på bästa sätt, följa sitt eget förnuft och samvete (som Friheten givit till människans ledning) och flitigt bedriva studier och arbete. Det handlar om att söka och förverkliga Friheten "genom ett fortsatt tillvexande i *vishet* och *dygd*". Man ska "mer eller mindre själf-medvetet, naturligt, fritt och ks-fullt bilda och lyckliggöra sig själf och andra varelser". Genom filosofiska och naturvetenskapliga framsteg blir människan allt mer oberoende av "naturen, okunnigheten och fördomarne". En oinskränkt forsknings-, tros- och bekännelserätt har sin grund i människo-

andens natur. På moralens område utmynnar det universella filosofiska systemet i en enda partikulär sedoläxa:

Hela denna afhandling kan innefattas i den gamla goda folksentensen: "Hjelp dig själf, så hjälper dig Gud!"⁵⁵

Hvalgren och religionen

Fader är den kommande Messias!⁵⁶

Trettiofire år gammal höll Emanuel Hvalgren ett tal till den gamle församlingsprosten Bagge. Det publicerades i vanlig ordning; i tryck har det rubriken "Tal, hållet i S[källinge] skolsal den 6. Januari 1861 vid en skål för Herr Pr. C. D. B." Det är intressant att ta del av i sin helhet, både för formen och innehållet.

Högtärade Herr P! Inga dygder äro älskvärdare än den christliga fördragsamheten och försonligheten; ingen anblick sublimare än den grånade vise, som, prydd med dessa dygder, sätter sig öfver ödets vexlingar och icke låter sina ord, sina handlingar bestämmas af hvardagslivets intriger.

En sådan man hafve vi den förmånen att i Herr P. äga.

Men – silfverkrönte Patriark! Hjärtats liksom naturens himmel har sina moln, och menniskolifvet är ett talande intyg, att vemodets dystre engel vanligen sitter på glädje-angelns ena vingspets; så ock i dag: – vi glädja oss öfver att i Herr P. äga ett kärt,

ett dyrbart minne från ett stort tidehvarf, då vältaligheten vandrade på jorden, skärpande förståndet och förädlade hjertat. Men denna glädje nedstämtes vid den tanken, att ignorancen och fanatismen, hvilka icke lida något, som höjer sig öfver dess dimmiga kretsar, vanligen rikta sina anfall mot secularmännen bland mensklighetens söner, hvilka icke följa sektandans ingifvelser, utan sanningens gudaröst.

Lefve sådana män!

Lefve Herr Pr. B.⁵⁷

Det står nog klart att Hvalgren inkluderar sig själv bland de "secularmän" som leds av sanningens gudaröst. (Tidningsartiklarna om honom 1862 födde kritiska reaktioner, eftersom han där hade sagt sig önska alla präster – med enstaka undantag – förvisade till någon obobodd trakt i världen.)

Hvalgren skälade och talade för sin prost även ett par år senare, då med "ny tacksamhet, ökad vördnad. Ty hvem var det, som, när fiender och falska vänner förtalade och förkättrade mig, stod vid min sida och räckte mig sin vänskapsfulla hand? Jo, det var hr Pr. B." Denna dag var högtidstalaren Hvalgren i elden; han lät trycka fem tal som hölls samma dag, den 13/9 1863. Huvudanledningen var att han fått en silverbägare som utmärkelse av Hallands läns hushållningssällskap.

Han uttryckte stor tacksamhet för denna uppskattning av hans gärning, som han kallade "nästan en blott viljeyttring, som dock åsyftat att genom jordens och andens odling bereda trefnad och glädje".

Han sade sig ha följt budet: "det rätta för dess egen skull". Men han sade också något mer, som återknyter till de tidigare orden om fanatism och förtal.

Ingen föräring, af hvad slag som helst, hade kunnat vara mig mer kärkommen än en silverbägare; ty den skall påminna mig, att man bör söka behålla ett sinne, rent som silfver, och med ståndaktighet till sista droppan tömma lifvets bräddade malörtsbägare; ja, icke en gång undfly sjelfva odörtskalken, som framräckes af sykophanter och idioter.

Hvalgrens självbild är fängslande: tydligen har trakasserier för kätterska villoläror drabbat honom så hårt, att den stora dagen och den fina utmärkelsen föder en vision av honom själv som Sokrates med giftbägaren.

Allmänheten bör ha betraktat Hvalgren som en företrädare för villoläror redan i början av 1860-talet. Föreläsaren Hvalgren slår 1872 fast att religion och filosofi i grunden är ett och samma. Det är "sektandan" i religionen som Hvalgren särskilt vänder sig mot: överallt möter vi "av maktbegär och vidskeplig fanatism föröfvade rysligheter". Men sektanda är falsk religion, förstörd av godtycke och självsvald. "Ty religion betyder förbindande till enhet med ett högre; och splitet är dess motsats". Med avsmak ser Hvalgren sektandan gripa omkring sig även i hembygden, "omvexlande med den gudsnådliga mjäkigheten samt tillgjordhetens eller befängdhetens vilda åbakanden hos stöplar [sektadepter] och andra".⁵⁸

I *Grunddragen* 1878 står det klart att

hans tankar inte låter sig förenas med den kristna ortodoxin.⁵⁹ I någon mening ser Hvalgren alla levande varelser som Frihetens utflöden, Guds barn, och Kristus intar inte någon gudomlig särställning. Vår föreställning om en personlig Gud är det högsta begrepp vi kan göra oss om den absoluta Frihetens väsen. Denna personliga Gud verkar främst genom vissa personer, de "mest begåfvade människorna", som Hvalgren ger flera namn: heroer, gudasöner, avatarer eller mandomsanammelser.

För Hvalgren blir själens odödlighet mer än en trossats: han bevisar den enligt mönster av sitt gudsbevis. Filosofen konstaterar att hans system löser en fråga som dittills ansetts omöjlig att "vetenskapligen besvara".

Hvalgrens moralfilosofiska bud är att söka och förverkliga Friheten "i det man älskar andra som sig sjelf". Detta är ju en anrik religiös maning:

Denna lag slumrar i alla ädla själar: den har derur läsits af Indiens, Egyptens, Hellas' och vesterlandens: ja af alla världens vise, såsom Moses, Zoroaster, Confutse, Sokrates, Kristus och Mohamed m. fl.⁶⁰

Detta får ses som ett försök att inlemma den kristna försoningstanken i det filosofiska systemet. För Hvalgren är religionen helt enkelt en del av filosofin: religionen handlar om gudomens och världsalltets förhållande till varandra, och därför innefattas den helt i den eleutheriske andens filosofi.

De religiösa känslorna behöver ändå

sitt, tycks Hvalgren mena, och han ser det som sin plikt att ställa upp "ett hjer-tats system, som äfven skall tillfredsställa vetandet, ja till och med i högsta möjliga grad utgöra ett sådant".⁶¹ Detta filosofiskt-religiösa system kallas Eleutherismen (eller Frihetism). Dess tvåfaldiga bekän-nelse omfattar dels en trosbekännelse, dels en vetenskapsbekännelse:

Vi erkänna, att Friheten är det Högsta Väsen-det, och att Anden: dess bestämmlighet, är odöd-lig! [---]

Anm. 1. Kn har här uteslutits, emedan han innehålles i Fn.

Så har Emanuel Hvalgren fört den eleutheriske Andens filosofi fram till dess moral- och religionsfilosofiska credo. Allt hänger samman och allt är i grunden gott, för alltings grund är Friheten och Kärleken.

I sitt testamente, "dagtecknat den 27:de mars 1906 kl. 6,55 e.m." är Hvalgren otvetydig beträffande sitt förhållande till kristendomen:

Jag vidhåller mitt yttrande i dödssjuk- domen 1902 den 11:te Juni till d:r Almer och sköterskan fröken Grankvist att jag *aldrig dör som kristen* samt de ord jag likaledes i lunginflammation den 6:te januari 1890 viskade till min då levande dotter Egeria: *Superstitio christiana est delenda!* Vilka ord i tryckt skrift på latin finnas på flera ställen i Europa, Amerika, Asien och Afrika.

Tydiligen hade Hvalgren sökt sprida sin religionskritiska broschyr på latin 1897 till många adressater.⁶²

Hvalgren och de andra

Säkert är att Hvalgren under gynnsammare omständigheter kunde ha gått långt här i världen. Nu blefvo hans idéer aldrig sofrade, utan hans särställning kom honom att öfverskatta sig själf.⁶³

Hvalgrens isolering och brist på intresse-gemenskap i omgivningen medförde att hans filosofi aldrig kunde formas i kreativt utbyte med likasinnade. Tankarna smiddes i avskildhet; på gott och ont var de hans egna. När de väl var färdigtänkta, försvarade han dem tappert mot all kritik.

Sentida filosofkolleger har sett Hvalgrens system som en egenartad blandning av naivitet och skarpsinne. Genom sin läsning hade förstas Hvalgren tagit intryck av åtskilliga tänkare, och en kort kommentar om hans förhållande till den filosofiska omvärlden kan vara på sin plats.

Som vi har sett tycks inte de bostromianska Uppsala-filosoferna ha trakterats av Skällingefilosofin, när de fick ta del av den. För Hvalgren ökade det väl känslan av utanförskap, men troligen kunde han också se en förklaring i att han (liksom de svenska efterföljarna till Hegel) hade gjort sig skyldig till det panteistiska kätteriet.

Några samtida kollegers reaktioner på den eleutheriske andens filosofi finns veterligen inte bevarade. Hvalgren tycks ändå ha närmat sig inte bara Uppsala-filosoferna utan också den hegelianske filosofiprofessorn Borelius i Lund. Bland bevarade papper finns ett nära 50 sidor långt brevkoncept "Antwort an den Herrn

Professor J. J. Borelius in Lund", daterat 11/2 1883. Tydligen har Borelius lämnat en kommentar till Hvalgrens filosofiska system, men denna har inte påträffats. Anledningen till att han valt att svara på tyska är oklar. Av svaret att döma – Hvalgren intar försvarsställning i rätt upprörd ton – hade Borelius funnit för mycket fantasi och för lite bevisföring i systemet.⁶⁴

Filosofen Alf Ahlbergs uppsats från 1954 är den enda tryckta bedömningen av Emanuel Hvalgrens tankegärning.⁶⁵ Ahlberg gör sig emellanåt lustig över självkänslan hos "detta nordhalländska bygdeoriginal" med sin "knaggliga begreppsapparat". Samtidigt är Ahlberg öppen för att Hvalgren var "en högst märklig man" och "var hans myckna lärdom inte alltid smält, så var den i alla fall mycket omfattande".

Säkert uppfattade Hvalgren själv sitt gudsbevis som definitivt. Logiskt invändningsfritt är det ändå inte, vilket Ahlberg påtalar. "Frihet" är en egenskap och kan som sådan inte existera för sig själf: Gud kan *ha* frihet men inte *vara* frihet.

Vidare gör Hvalgren det logiska misstaget att hantera satsen "Om Gud icke är" som en självständig verklighet. Första ledet i beviset löd ju om Gud icke är, så måste han ha frihet att icke vara. Men det som "icke är" kan inte ha några egenskaper, alltså inte heller frihet. Det är samma logiska kullerbyttetrick som när man bevisar att en katt har tre svansar: ingen katt har två svansar, en katt har en svans mer än ingen katt, alltså... Enligt samma sätt att resonera kan man lika väl "bevisa"

att tvång är den högsta grundprincipen: om Gud icke är, så måste han vara tvungen att icke vara.

Ahlberg pekar på Spinoza som en viktig inspirationskälla för Hvalgren. Att denne också samlat intryck från Schopenhauer framgår av orden "i Vilja och föreställning". Det nyplatonistiska draget i Frihetens alla utflöden har redan nämnts. Bakom Hvalgrens många och originellt benämnda Andar, som bygger upp den materiella världen, ser Ahlberg också gengångare från naturfilosofin hos Schelling och Hegel. Hos dem hade tanken på en polaritet i naturprocesserna spelat en bärande roll, och den återkommer hos Hvalgren.

Merparten av Hvalgrens handskrivna kvarlåtenskap väntar fortfarande på att utforskas. Säkert tog han viktiga intryck också av flera andra filosofer. Men i grunden var ändå denna filosofiska systembyggnad, som för drygt hundra år sedan uppfördes i en liten by i Halland, Emanuel Hvalgrens egen.

Hvalgrens skrifter erbjuder ofta betydande tuggmotstånd. Hans språk är till dels en tidsprodukt men väl också en följd av personliga omständigheter, en vilja att hävda sig ur ett "kulturellt underläge". Hvalgren bekostade många gånger själv tryckningen av sina verk och stod nog även själv för deras huvudsakliga spridning. Från sin undanskymda plats förde han en ojämn kamp för att vinna erkännande. "Den gamle af dagarne", skolläraren i den lilla byn, gav prov på ett storslaget själv-

hävdelsebehov. Aldrig förföll han till underdånighet, aldrig erkände han andra auktoriteter än dem han själv provat och befunnit värda att erkänna. De som utsatte hans tankebyggnad för kritik, antingen de var bybor, präster eller filosofiprofessorer, kunde vara säkra på att få grundligt och spetsigt formulerade svar på tal. Hvalgren verkade i en miljö där tanke- och trosuppfattningar var strängt konservativa. Trotsigt ropade han där ut alla sina avvikande uppfattningar med hög röst och med sanningssägarens förakt för de konsekvenser som drabbade honom i form av förtal och ovänskap.

Nu dväljs de hvalgrenska visionerna i museigömmorna – men Hvalgrens livsöde kan ge intressanta perspektiv på tänkandets villkor. Beska livserfarenheter och ogynnsamma omständigheter har fött närmast abnorma försök att med filosofiska besvärjelser bevara och fördjupa en ljus syn på tillvaron. Inte bara filosofin är universell: hans projekt att reformera mått- och myntsystemen är direkta praktiska konsekvenser av frihetens och kärlekens filosofi.

Bibliografi

EMANUEL HVALGRENS SKRIFTER

Brev och manuskript förvaras till stora delar i Varbergs museum men också hos medlemmar av släkten Hvalgren.

Julen, en glädjens och frihetens fest. Tal på juldagen af en lekman, Varberg 1859.

- Straffet. Novell. Fri öfversättning från Tyskan*, 1861 (?).
- Tal vid åtskilliga tillfällen af skolläraren Emanuel Hvalgren. På begäran tryckte*, Varberg 1864.
- Tal i Skällinge kyrka den 12 Juni 1864, för bildande af en Skarpskytteförening*, Halmstad 1865.
- Föredrag wid prisutdelningen i Skällinge frivilliga Skarpskytte-förening den 28. December 1866, jemte Stadgar; af Emanuel Hvalgren, Föreningens Ordförande och Öfverbefälhafware*, Varberg 1867.
- Die Hauptprincipien der Philosophie des Absoluten und Relativen Geistes oder Der Eleutherierotische und Photobarische Geist in system von Emanuel Philibert Phosbaros Asterfeldt**, Varberg 1873.
- Föreläsning om Nyttan och Befogenheten af Allmänna Föreläsningar hållen i Warbergs Högtidssal den 7 April 1872; jemte Grund-schemat till ett Philosophiskt System i populär framställning*, Köping 1873.
- Vetandet af Tezola*, 5 häften, Halmstad 1876-77.
- Grunddragen af Emanuel Hvalgrens filosofiska system, Den eleutheriske andens filosofi. I*, Varberg & Schellinge (tryckt i Göteborg) 1878.
- Programma: Paradoxa mathematica. Mensura speculativa sive systema metricum ejusque consequentiæ et extremitatis*, Varberg 1887 (*I. Editio nova, revisa et augmentata*, Varberg 1891).
- Välgörenheten i sin allmänna betydelse. Poem*, Varberg 1887.
- Den eleutheriske anden. Filosofisk föreläsning i poetisk form*, Varberg 1888.
- De dödas runor. Blickar i andeverlden*, Varberg 1889.
- Programma. Religio Spiritus, Universi: Evangelium Naturæ, Rationis, Doctrina Pacis a Philibert Phosbaros*, Varberg 1897.
- Ur Paradoxa Mathematica 1887:2 Bilagan: Det Universala Myntsystemet eller Den allmänna Guld- och Silfvermyntfoten. Förslag*, Varberg 1898.
- Supplement till Det Universala Myntsystemet*, Varberg 1898.

LIT'TERATUR

- Ahlberg, Alf, "Emanuel Hvalgrens filosofi", i: *Halland och hallänningar. Årsbok 1954. Årg. I* (utg. av Samfundet Hallands Biblioteks Vänner), Halmstad 1954, s. 28-48.
- Hvalgren, Gert, *Historik öfver skolläraren och filosofen Emanuel Hvalgren* (Linköping: stencil till invigningen av E.Hv:s bibliotek på Varbergs museum 1997), 10 s.
- Kärrberg, Stig, *Emanuel Larson: en man från Gunnarsjö 1839-1920*, Varberg 1996, s. 83-100.
- Sandklef, Albert, "Emanuel Hvalgrens lif och verksamhet", i *Halland och hallänningar. Årsbok 1954. Årg. I* (utg. av Samfundet Hallands Biblioteks Vänner), Halmstad 1954, s. 7-27.

Tidningsartiklar

(uppställda kronologiskt)

Aftonbladet 12/1 1862

Föreningen. *Tidskrift för folkskolans och kyrkomusikens vänner*, 6, 1862:3.

(sign. Pär), "En gammal filosof", *Varbergspostens julnummer* 1907.

(sign. G.C.), "Ett bortgånget halländskt original", *Halland* 8/4 1908.

(sign. F.P.), "Emanuel Hvalgren död", *Varbergsposten* 8/4 1908.

(sign. A.N.), "Död: Emanuel Hvalgren", *N.H.T. Vestkusten* 9/4 1908.

(sign. C.), "Filosofen i Skällinge", *Varbergsposten* 13/4 1908.

(sign. BRIX), "Emanuel Hvalgren och hans filosofi", *Vestkustens Julläsning*, 20/12 1935.

(osign.), "Skällingefilosofen – ett halländskt original obemärkt i hembygden ryktbar i utlandet", *Halland* 7/5 1938.

Sven Ternblad, "De tretton bokskåpen", *Hallandspostens julnummer* 1943.

(sign. J.A.H.), "'Filosofen i Skällinge' – original och märkesman", *Varbergsposten* 17/9 1948.

(osign.), "Halländsk skollärare som kunde 10 språk", *Hallands Dagblad*, 21/12 1954.

(sign. Fullmo), "Folkskoll. E. Hvalgrens, Skällinge liv och verksamhet nu i bokform", *Hallands Nyheter* 21/12 1954.

Nils Roth, "Ett besök hos filosofen Hvalgren", *Hallands Nyheter Hallands-Jul* 1962.

(sign. E.H. = Eric Hägge), "'Filosofen i Skällinge' – original och märkesman", *Hallandsposten* 13/12 1973.

Maria Schottenius, *Hallands Nyheter Hallands-Jul*, 1/12 1974.

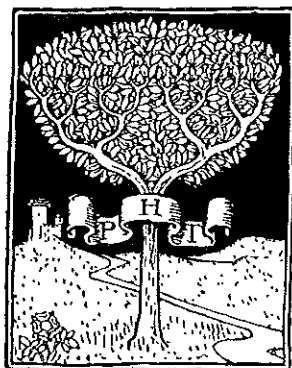
Aina Karlbom, "'Filosofen' Emanuel – Skällinges stolthet", *Hallands Nyheter Hallands-Jul*, 21/12 1991.

Noter

1. Sign. Pär, *Varbergspostens julnummer* 1907.
2. Den inledande framställningen följer Sandklef 1954.
3. Icke angiven tidning, citerad av Sandklef 1954.
4. Enligt brev från Alphonse Hvalgren, Prophetstown, IL, USA, till Albert Sandklef, hade Emanuel Hvalgrens stavning "Schellinge" inte främst filosofiska skäl: "Det är en ort i Holland som stafvas liknande Schellinge. Farfar trodde det kunde vara något sammanhang." (Brev 4/2 1955, Hvalgren-samlingen, Varbergs museum.)
5. *Vetandet af Tezola*, häfte 1-5, Halmstad 1876-77: omslagets baksida.
6. Insändare i *Föreningen. Tidskrift för folkskolans och kyrkomusikens vänner*, 6, 1863:3, s. 30 f (sign. "Svensk Embetsman").
7. Om det otacksamma läraryrket: Gert Hvalgren 1997, s. 4. – Befordringsansökan: Hvalgren-samlingen, Varbergs museum.
8. Dikten "Till en jungfru" med fotnoten "Fjorton-åriga Paulina på Högaberg", daterad 12/9 1899: excerpt av A. Sandklef, Varbergs museum, VMA 6159:62. – Citat ur *Minnesruna öfver Fru Paulina Hvalgren*, Varberg 1901 (Hvalgren-samlingen, Varbergs museum).
9. Hvalgren, *Tal vid åtskilliga tillfällen*, Varberg 1864, s. 9 f.
10. Sign. G.C., *Halland* 8/4 1908.
11. Sign. J.A.H., *Varbergsposten* 17/9 1948.
12. Sign. BRIX, *Vestkustens Julläsning* 20/12 1935.
13. *Minnesruna öfver Fru Paulina Hvalgren*, Varberg 1901 (Hvalgren-samlingen, Varbergs museum).
14. Kärrberg 1996, s. 89.

15. "Uthetens förglesning": *Varbergsposten* 13/4 1908. Det falska doktorsdiplomet: brev från Hvalgren till S.A. Hedlund, *GHT*, 19/5 1890 (Hvalgrensamlingen, Varbergs museum).
16. Excerpt av A. Sandklef, Varbergs museum, VMA 6159:53. – Uppgiften om USA:s president: Gert Hvalgren 1997, s. 6. – Brevkoncept till Hugo: Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
17. *Tal i Skällinge kyrka den 12 Juni 1864, för bildande af en Skarpskytteförening*, Halmstad 1865, s. 9.
18. Hvalgren 1864, s. 4 ff. – *Minnesruna öfver Fru Paulina Hvalgren*, Varberg 1901. – Dikten "Ljung...", Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
19. Sign. Pär, *Varbergspostens julnummer* 1907.
20. Bokuppgifterna ur *Katalog öfver Emanuel Hvalgrens bibliotek*, Kungsbacka 1909.
21. Efter Sandklef 1954, s. 10 f.
22. *Tal till Apotekaren...*, s. 5.
23. *Föreläsning om Nyttan...*, Köping 1873, s. 3 f.
24. Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
25. *Vetandet af Tezola*, häfte 1, Halmstad 1876, omslaget och s. 5 f.
26. *Pour ceux qui veulent de grandes et de petites mesures*, inlaga till *Paradoxa mathematica* 1891 (Hvalgrensamlingen, Varbergs museum). – Översättningen av förordet: excerpt av A. Sandklef, VMA 6159:60.
27. *Det Universala Myntsystemet*, Varberg 1898. Supplement till Det Universala Myntsystemet, Varberg 1898.
28. Boktryckaren J.P. Nyberg förbjöds att trycka Hvalgrens religionskritiska arbete: excerpt av A. Sandklef, Hvalgrensamlingen, Varbergs museum, VMA 6159:61.
29. *Paradoxa philosophica, Paradoxa poetica* samt tal och kritik i manuskript: Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
30. *Varbergsposten* 13/4 1907.
31. *The journal of speculative philosophy* (St. Louis), 1874, 8, s. 285. – *Karlsbader Wochenblatt*, 1875, 15(27), 3 juli, s. 213.
32. Brev till Hugo, Gleerup m.fl.: Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
33. *The journal of speculative philosophy*, 1878, 12, s. 92 f.
34. Hvalgren, *Grunddragen...*, 1878, s. 83.
35. Påskrift på omslaget till Hvalgrens handskrivna manuskript till *Grunddragen*, undertecknat Anna Hvalgren 10/10 1963 (Hvalgrensamlingen, Varbergs museum).
36. *Grunddragen*, s. 20 f.
37. *Ibid* s. 22.
38. *Ibid* s. 24.
39. *Ibid* s. 25 f.
40. *Grunddragen*, s. 27.
41. *Ibid* s. 30.
42. Den högsta kärleken, den intellektuella kärleken till Gud, heter hos Spinoza *amor intellectualis Dei*. I Spinozas *Etik*, V. Prop. XXXVI, heter det: "Den intellektuella kärleken till Gud är Guds egen kärlek, varmed han älskar sig själv, icke sätillvida som han är evig utan sätillvida som han kan uttryckas genom människoandens väsen betraktat under evighetens synpunkt."
43. Brev till Emanuel Larson: Kärrberg 1996, s. 90.
44. *Ibid* s. 52.
45. *Ibid* s. 34 ff.
46. *Ibid* s. 48.
47. *Ibid* s. 65 f.
48. Dödsruna, *N.H.T. Vestkusten* 9/4 1908.
49. *Grunddragen*, s. 54 ff.
50. *Ibid* s. 56 f.
51. *Ibid* s. 58.
52. *Ibid* s. 66 f.
53. *Ibid* s. 68.
54. *Ibid* s. 70 ff.
55. *Ibid* s. 71.
56. Citatet avslutar ett brev till Emanuel Hvalgren från dottern Alfhild 23/2 1906. Brevet andas ohämmad hänförelse över "Faders store Ande". Excerpt av A. Sandklef, Varbergs museum, VMA 6159:65.
57. De följande citaten ur *Tal vid åtskilliga tillfällen*, s. 13 ff.
58. *Föreläsning om Nyttan...*, s. 11 ff.
59. *Grunddragen*, s. 77 f.
60. *Ibid* s. 76.
61. *Ibid* s. 74 f.
62. Hvalgrens testamente, *Halland* 7/5 1938.
63. Dödsruna (sign. G.C.), *Halland* 8/4 1908.
64. Hvalgrensamlingen, Varbergs museum.
65. Ahlberg 1954.

Personhistorisk tidskrift



Redaktör
Jenny Björkman

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2013:2